

دوفصلنامه‌ی پژوهش‌های قرآنی در زبان و ادبیات

سال سوم، شماره‌ی پنجم، بهار و تابستان ۱۳۹۵

صفحات ۱۳۱-۱۴۸

اقتباسات قرآنی دیوان منسوب به امام سجاد(ع)

شهریار همتی^۱

نورالدین پروین^۲

مهدی حاجیان^۳

چکیده

قرآن کریم در غنای ادب عربی نقش بسزایی داشته است؛ به طوری که عدم آشنایی با قرآن کریم فهم متون عربی را مشکل می‌کند و از آن جایی که امامان معصوم(ع) کاملاً با قرآن کریم مأنوس بوده و حافظان این کتاب آسمانی هستند؛ لذا این آگاهی نقش اساسی در بیان ادبی‌شان داشته است. امام سجاد(ع) بعد از واقعه کربلا به مناسبت‌های مختلف به سرودن اشعاری پرداخته است، که در این اشعار واقعه کربلا، از مظلومیت خاندان پیامبر(ص)، شکایت کرده است و درد دل خویش را در خلال اشعاری متأثر از قرآن کریم بیان نموده است و مجازاتی را که در انتظار ظالمان است در سبکی مستحکم و قرآنی وصف می‌کند. این جستار با روش توصیفی و تحلیل محتوا به بررسی زیبایی‌های ادبی در دیوان منسوب به آن حضرت (ع) و با تکیه بر قرآن کریم پرداخته است. نتایج پژوهش، حاکی از آن است که غالب مضامین اشعار بیانگر تصویر واقعه کربلا و سختی‌ها خاندان پاک پیامبر(ص)، غم و اندوه امام(ع) در فراق شهداء، برپایی روز قیامت، شکوه از کوفیان، عدالت خداوند، گوشزد کردن ظلم یزیدیان و... است.

کلید واژه‌ها: اقتباسات قرآنی، امام سجاد(ع)، دیوان اشعار منسوب به امام سجاد(ع)

۱- دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه رازی، کرمانشاه Sh.hemati@yahoo.com

۲- دانش آموخته زبان و ادبیات عرب دانشگاه رازی، کرمانشاه؛ (نویسنده مسئول) norudin.parvin@yahoo.com

۳- دانشجوی دکتری الهیات گرایش تاریخ تمدن دانشگاه آزاد تهران مرکزی m.hajian@yahoo.com

۱. مقدمه

از آن جایی که قرآن کریم بهترین سبک عربی به حساب می‌آید، بنابراین بازتاب مفاهیم قرآن زیبایی متن را چند برابر می‌کند و علاوه بر اهداف دینی، بین خواننده و متن ادبی ارتباط فعالی به وجود می‌آورد (غباری، ۲۰۰۳: ۱۸). اُثرپذیری از جلوه‌های ادبی قرآن دلالت بر آگاهی نویسنده از کتاب آسمانی دارد. «شاعران متعهد شیعی در اشعارشان از الفاظ و اصطلاحات قرآنی و نیز احادیث، نهایت بهره را برده‌اند و اصولاً شعر متعهد شیعه با قرآن و حدیث آمیخته است» (مختاری، ۱۳۸۰: ۱۴۴).

اقتباس قرآنی از دیرباز بین شاعران و ادیبان شیعی رایج بوده است که به صورت اقتباس واژگانی و استنباطی دیده می‌شود. مراد از اقتباس واژگانی این است که؛ شاعر لفظ قرآن را به طور مستقیم در متن به کار گیرد، مراد از اقتباس استنباطی این است که شاعر مضامین قرآنی را در اشعارش بگنجانند. از آن جایی که قرآن از مهم‌ترین متونی است که امامان معصوم (ع) از همان بدو تولد با آن انس گرفته‌اند. پس بر سبک نویسندگی آن‌ها به طور مستقیم تأثیر گذارده است. از آن جایی که سبک نویسندگی هر نویسنده‌ای با دیگری متفاوت است پس می‌توان از لابه‌لای شیوه نوشتاری نویسنده به شخصیت و مضامینی پی برد که بر افکار او مسلط است. بنابراین این جستار بر آن است با نگاهی علمی و نقادانه به بررسی اقتباسات قرآنی در دیوان منسوب به امام سجاد (ع) پرداخته و به سؤال‌های زیر پاسخ دهد:

۱. مهم‌ترین مضمون‌های اشعار امام سجاد (ع) چیست؟
۲. اقتباسات و وام‌گیرهای دیوان از قرآن کریم چگونه است؟

۲. پیشینه پژوهش

بر اساس اطلاعات موجود، تاکنون، پژوهشی درباره‌ی اثرپذیری اشعار منسوب به امام سجاد (ع) از قرآن کریم صورت نگرفته است. از مهم‌ترین پژوهش‌هایی که در مورد این اثر ادبی انجام شده است می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

۱. رضا افخمی عقدا و دیگران (۱۳۹۲) در مقاله‌ی با عنوان «مضامین مشترک انسان‌شناسی در صحیفه سجادیه و اشعار منسوب به امام سجاد (ع)» به استخراج مهم‌ترین مفاهیم هدایت انسان در ادعیه‌های صحیفه سجادیه و اشعار منسوب به امام

(ع) پرداخته و در نهایت اشتراکات مضامین انسان‌شناسی در دو متن را تبیین کرده است.

۲. آفرین زارع(۱۳۹۱) در کتاب «ترجمه دیوان اشعار منسوب به امام سجاده(ع)» نشر سازمان تبلیغات اسلامی به ترجمه اشعار ایشان پرداخته است.

۳. نعمتی قزوینی، معصومه و پدرام علیمرادی(۱۴۳۴ه.ق) در مقاله‌ی با عنوان «دراسة رثاء الحسين(ع) فی أشعار الامام السجاده(ع)» به بررسی مرثیه اشعار منسوب به امام سجاده(ع) می‌پردازند. مهم‌ترین دستاوردهای این پژوهش حاکی است از آن‌که مضامین حاکم بر این اشعار ملامت مردم، برانگیختن روح ندامت بین آن‌ها و تشویق مردم بر قیام است.

۳. ادبیات نظری پژوهش

۳-۱. اقتباس در لغت و اصطلاح

اقتباس در لغت از ماده «قبس» و به معنای پاره و شعله‌ای از آتش است. زبان عربی می‌گویند: «قبست من فلان نارا و اقتبست منه علما» از او آتش گرفتم یا علم و دانشی برگرفتم (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۵: ۴۸). از لحاظ اصطلاحی، در علم بدیع اقتباس آن است که در کلام - نثر یا نظم - مطلبی از قرآن یا حدیث یا بییتی معروف را بیاورند در حالی که اشاره‌ای صریح به آن آیه، حدیث، یا بیت نکرده باشند (جرجانی، ۱۳۲۱، ج ۱: ۱۸۳). اقتباس در ادب که امری است شایع بین شعرا و ادبا این است که گوینده در نظم یا نثرش کلامی از قرآن یا حدیث بگنجانند به گونه‌ای که اعلان نکند این از قرآن یا حدیث است (هاشمی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۳۶۷).

بهره‌گیری امام سجاده(ع) از قرآن کریم به دو گونه‌ی اقتباس واژگانی و استنباطی دیده می‌شود که برای هر یک از این دو نوع، نمونه‌هایی ارائه خواهد شد. در ضمن، لازم به ذکر است که وام‌گیری امام سجاده(ع) در اشعارش از قرآن کریم، بیش از شواهدی است که در این مقاله‌ی مختصر آمده است. همچنین گاه برای یک واژه یا مضمون، بیش از یک شاهد از قرآن در اشعار امام سجاده(ع) یافته‌ایم که بنا به ضرورت، برای هر کدام به یک یا دو شاهد اکتفا کرده‌ایم.

۳-۲. مختصری از زندگی امام سجاد (ع)

امام علی بن الحسین (ع) در روز پنج‌شنبه پنجم شعبان سال (۳۸هـ) به دنیا آمده است (قرشی، ۱۳۷۳: ۵۳). آن حضرت ملقب به زین العابدین، امین، سجاد، زکی، زین الصالحین، منار القانتی، قُدوة الزاهدین بود که نشان‌دهنده مرتبه‌ای از کمال نفس و درجتی از ایمان، و مرحله‌ای از تقوا و پایه‌ای از اخلاص است (شهیدی، ۱۳۶۵: ۷-۸). بیشتر شب‌های عمر خود را به نماز، دعا، مناجات و طاعت خدا گذرانیده است شمه‌ای از کلام وی، دعاها، موعظه‌ها و مناجات‌هایی است که در صحیفه سجادیه، رساله حقوق، کلمات قصار، خطب و اشعار منسوب به آن حضرت، وجود دارد و ضمن بیان چگونگی ارتباط عبد با معبود، حاوی آموزه‌هایی در تبیین معارف گوناگون دین اسلام است (افخمی عقدا و دیگران، ۱۳۹۲: ۲).

۳-۱-۱. ادبیات امام سجاد (ع)

بستانی در بیان ادب امام سجاد (ع) می‌گوید: «ادب امام (ع) بنایی محکم در نقد اوضاع زمانه پر از ظلم از یک طرف و بیداری شخصیت اسلامی در زمینه‌های مختلف از سوی دیگر است. ادب امام (ع) شامل: ادب سیاسی، ادب اجتماعی، ادب اخلاقی و ادب دعائی است. او معتقد است؛ ادب امام (ع) نقش محوری در بیداری اسلام در مقابل سلطه‌های ظالمانه زمانه داشته است، زیرا محور اصلی ادب امام (ع) برحذر داشتن از همکاری با نظام حاکم، آگاهی دادن از اسلام حقیقی و اوضاع اجتاعی و عقیدتی است» (البستانی، ۱۳۸۱: ۱۵۳-۱۷۴). بعضی از دانشمندان و شخصیت‌های گوناگون معاصر امام سجاد (ع) درباره ادب و شخصیت امام سخن گفته‌اند: مسلم قرشی معروف به زهری معتقد است: «کسی فقیه‌تر از امام سجاد (ع) ندیده‌ام» و زید ابن اسلم از فقهای مدینه معتقد است: «همانند علی بن حسین علیه السلام در فهم و قدرت حافظه کسی را ندیده‌ام». یزید بن معاویه در جواب مردمان شام که بر سخنرانی امام (ع) اصرار داشتند، گفت «او از خانواده‌ای است که از شیرخوارگی به علم و کمال آراسته‌اند و اگر بالای منبر برود، من و تمام آل سفیان را رسوا خواهد کرد» (قرشی، ۱۳۷۲: ۱۹۰-۱۹۹)

۴. بررسی بازتاب قرآن کریم در اشعار منسوب به امام سجاده (ع)

۴-۱. اقتباس واژگانی

در این شیوه اثرپذیری، شاعر در به کارگیری پاره‌ای از واژه‌ها و ترکیب‌ها، وام‌دار قرآن است، یعنی واژه‌ها و ترکیب‌هایی را در شعر خویش می‌آورد که ریشه قرآنی دارند، به گونه‌ای که اگر قرآن نبود، زبان و ادب نیز از آن واژه‌ها بی‌بهره بود (راستگو، ۱۳۷۶: ۱۵). وام‌گیری واژگانی و ترکیبی امام سجاده (ع) از قرآن به وفور دیده می‌شود که در اینجا به ذکر نمونه‌هایی می‌پردازیم:

لَوْ أَنَّنَا وَرَسُولُ اللَّهِ يَجْمَعُنَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَا كُنْتُمْ تَقُولُونَا؟

(الالف: ص ۲۱)

ترجمه: اگر در روز قیامت رسول خدا ما را گرد خود جمع می‌کرد آن وقت چه می‌گفتید؟

امام (ع) در این بیت به شکوه از مردم کوفه می‌پردازد و با یادآوری روز قیامت که ظالمان جوابی برای پاسخ ندارند با به کارگیری استفهام انکاری در معنای توبیخی و با تکیه به این آیه مبارکه آن را بیان می‌نماید: «لَا بُكْلَمُهُمُ اللَّهُ وَ لَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ لَا يُزَكِّيهِمْ وَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ» (آل عمران: ۷۷). خدا روز قیامت با آنان سخن نمی‌گوید و به ایشان نمی‌نگرد و پاک‌شان نمی‌گرداند و عذابی دردناک خواهند داشت. همچنین بر این مفهوم تأکید دارد که در برپایی قیامت شکی نیست و در محضر الهی جز راستگویی هیچ سخنی بهایی ندارد و پیمان‌شکنی کوفیان را به آن‌ها گوشزد می‌کند. مصراع دوم نیز از این قرآن کریم نیز اقتباس شده است که می‌فرماید: «اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لِيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ وَ مَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا» (النساء: ۸۷). خداوند کسی است که هیچ معبودی جز او نیست، به یقین، در روز رستاخیز - که هیچ شکی در آن نیست - شما را گرد خواهد آورد، و راستگوتر از خدا در سخن کیست؟

قَتِيلٌ بِشَطِّ النَّهْرِ رُوحِي فِدَاؤُهُ جَزَاءُ الذِّي أَرَادَاهُ نَارُ جَهَنَّمَ

(الالف: ص ۲۰)

ترجمه: جانم فدای کسی که در شط فرات شهید شد، سزای کسی که او را کشت آتش جهنم است.

امام (ع) ضمن اشاره به شهادت مظلومانه امام حسین (ع) در ساحل فرات با تشنگی، درگیری دشمنان را با خاندان پیامبر (ص) یادآوری می‌کند و این قساوت دشمنان جزایی جز آتش جهنم ندارند پایان بیت اقتباس مستقیم از این آیه قرآنی است که می‌فرماید: «أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّهُ مَنْ يُحَادِدِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَأَنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا ذَلِكَ الْخِزْيُ الْعَظِيمُ» (التوبة: ۶۳). آیا ندانسته‌اند که هر کس با خدا و پیامبر او درافتد برای او آتش جهنم است که در آن جاودانه خواهد بود، این همان رسوایی بزرگ است. همان طوری که به این آیه مبارکه اشاره دارد: «يَوْمَ يُدْعَوْنَ إِلَىٰ نَارِ جَهَنَّمَ دَعَاً» (الطور: ۱۳): «روزی که به سوی آتش جهنم کشیده می‌شوند [چه] کشیدنی».

وَهَوَّلَ الْحَشْرِ أَقْطَعُ كُلِّ أَمْرٍ إِذَا دُعِيَ ابْنُ آدَمَ لِلْحِسَابِ
(الباء: ص ۲۵)

ترجمه: وحشت روز قیامت هنگامی که انسان برای حساب فراخوانده شود، از هر امری وحشتناک‌تر است.

با وصف روز قیامت که هیچ چیزی از زندگی مادی به کمک آدم نمی‌آید و هول و وحشت قیامت از هر چیزی بیمناک‌تر است، آن هنگامی که آدمیزاد را برای حساب بطلبند و هر آن چه که در این دنیا از اعمال نیک و تقوا اندوخته ملاک قرار می‌گیرد و تنها فریادرس انسان خداوند است، کوفیان را مورد سرزنش و عتاب قرار می‌دهد که اقتباس از این آیه قرآن کریم است که می‌فرماید: «رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَ لِوَالِدَيَّ وَ لِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ» (ابراهیم: ۴۱): ای پروردگار ما، مرا و پدر و مادرم و همه مؤمنان را در روز شمار بیامرز. همچنین مصراع دوم به این آیه مبارکه اشاره دارد: «يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمَامِهِمْ فَمَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَأُولَئِكَ يَقْرَءُونَ كِتَابَهُمْ وَ لَا يُظْلَمُونَ فَتِيلًا» (الاسراء: ۷۱): بیادآور روزی که هر قومی را با کتاب و رهبرشان دعوت کنیم، پس هر کس کتابش به دست راستش داده شود، آنان نامه عمل‌شان را قرائت می‌کنند و ابدا مورد ستم واقع نمی‌شوند و همچنین به آیه ۲۶ سوره‌ی مبارکه‌ی جاثیه که می‌فرماید: «قُلِ اللَّهُ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يَجْمَعُكُمْ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ» (۲۶/الجاثية): بگو: خداوند شما را زنده می‌کند، سپس می‌میراند، بار دیگر در روز قیامت که در آن تردیدی نیست گردآوری می‌کند، ولی بیشتر مردم نمی‌دانند!

لازم به ذکر است مصراع اول به آیه‌ی ۲۷ سوره مبارکه بقره اشاره دارد، آن جایی که می‌فرماید: «الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَ يَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَ

يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ» (البقرة: ۲۷): فاسقان کسانی هستند که عهدشان را که با خدا پس از آن که بر آن پیمانی استوار بسته اند می شکندند و آنچه را خداوند به پیوستن آن فرمان داده است می گسلند، و با انجام کارهای ناشایسته، در زمین تباهی به بار می آورند. آنانند زیان کاران. در واقع اشاره‌ی ظریفی بر نقص عهد کفار و قطع آنچه که خدا به آن امر فرموده و فساد در زمین و در نهایت عاقبت شوم و حساب سخت قیامت دارد.

تَفَكَّرْ أَيُّنَ أَصْحَابِ السَّرَايَا وَ أَرَبَابِ الصَّوَابِنِ وَالْعِشَارِ؟
 كَأَنْ لَمْ يَخْلُقُوا! أَوْ لَمْ يَكُونُوا! وَ هَلْ حَيٌّ يُصَانُ عَنِ الْبَوَارِ؟

(الراء: ص ۳۵)

ترجمه: به این بیندیش که مالکان سپاه‌ها و صاحبان اسب‌ها و شترها کجایند. گویی که آفریده نشده بودند! یا این که اصلاً وجود نداشتند و آیا موجود زنده‌ای هست که از مردن و نابودی حفظ شود؟

در این قصیده امام(ع) ضمن توصیف ناپایداری دنیا، با استفاده از اسلوب استفهام انکاری قصد تنبیه و آگاهی به انسان دارد، که این مفهوم را در قالب واژگان قرآنی به زیبایی بیان می کند؛ زیرا این ابیات اقتباس از قرآن کریم است که می فرماید: «إِذْ عُرِضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ الصَّافِنَاتُ الْإِجْيَادُ» (ص: ۳۱). هنگامی که [طرف] غروب، اسب‌های اصیل را بر او عرضه کردند). «وَ إِذَا الْعِشَارُ عُطِّلَتْ» (التکویر: ۴). وقتی شتران ماده وانهاده شوند.

همان طوری که در بیت دوم اقتباس واژگانی از این آیه مبارکه است: «أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ بَدَلُوا نِعْمَتَ اللَّهِ كُفْرًا وَ أَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ» (ابراهیم: ۲۸). آیا به کسانی که [شکر] نعمت خدا را به کفر تبدیل کردند و قوم خود را به سرای هلاکت درآوردند ننگریستی؟

كَأَنَّكَ مَعْنَى بِمَا هُوَ ضَائِرٌ لِنَفْسِكَ عَمْدًا أَوْ عَنِ الرَّشْدِ جَائِرٌ

(الراء: ص ۳۸)

ترجمه: گویی که از روی عمد و قصد به چیزی که به زیان توست اهتمام می ورزی یا این که از هدایت یافتگی منحرف شده‌ای.

در این قصیده امام(ع) در بیان این که باید انسان به دنیا و عمارت آن فریفته نشود و از گذشتگان که خاک زمین آن‌ها را در برگرفته است، پند بگیرد و غفلت انسان‌ها

موجب عدم توجه آن‌ها به زندگی جاویدان و حریص شدن به آمال دنیوی است که آن‌ها را از راه راست منحرف کرده است. امام(ع) این موضوع را با اقتباس از آیات زیر به زیبایی بیان می‌کند:

«إِنْ يَرَوْا كَلَّ آيَةٍ لَا يُؤْمِنُوا بِهَا وَإِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الرَّشْدِ لَا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا»: اگر هر نشانه‌ای را [از قدرت من] بنگرند، بدان ایمان نیاورند و اگر راه صواب را ببینند آن را برنگزینند (الأعراف: ۱۴۶).

فِيَا عَامِرَ الدُّنْيَا وَيَا سَاعِيًا لَهَا و يَا آمِنًا مِنْ أَنْ تَدْوَرَ الدَّوَائِرُ
(الراء: ص ۴۳)

ترجمه: (ای آبادکننده‌ی دنیا و ای تلاش‌کننده برای آن و ای کسی که خود را از نزول بلائین و مطمئن کرده‌ای؟)

در ابیات این قصیده امام(ع) به زمان فرا رسیدن مرگ اشاره می‌فرماید که آن را در نهایت زیبایی ادبی به تصویر می‌کشد و با یادآوری آن زمانی که انسان روحش قبض گردیده و خاک او را می‌پوشاند همه از فرزندان و برادران و نزدیک‌ترین دوستان او را به زودی فراموش می‌کنند و اموالش را بین خود تقسیم می‌کنند. حتی کسی از وارثان او را شکر و سپاسی نمی‌کند. سپس با اسلوب ندا می‌فرماید: ای کسی که آباد کننده‌ی دنیا و تلاش کننده‌ی برای به دست آوردن آن هستی و فکر می‌کنی از پیشامدها در امان هستی. همان‌طور که مشاهده می‌شود امام(ع) با یادآوری روز مرگ و انذار دادن به انسان‌ها؛ علاوه بر این‌که اندوهش را در فراق پدر بزرگوار و شهدای کربلا، تسلی می‌بخشد، آیینی تمام‌نما برای زندگی انسان‌ها است که دنیا چیزی جز نابودی و زوال نیست. که به دلیل تسلط کامل آن حضرت به اسلوب و مضامین قرآنی این مضامین را در قالب و الفاظ قرآنی به تصویر می‌کشد. مصراع دوم بازتابی از الفاظ قرآن کریم است آن‌جا که می‌فرماید: «يَتَرَبَّصُّ بِكُمْ الدَّوَائِرُ عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السَّوْءِ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ»: برای شما پیشامدهای بد انتظار می‌برند. پیشامدِ بد برای آنان خواهد بود، و خدا شنوای داناست. (التوبة: ۹۸)

فَكَيْفَ تَطِيقُ يَوْمَ الدِّينِ حَمَلًا لأَوْزَارِ كَبَائِرِ كَالرَّوَاسِي
(السين: ص ۴۵)

ترجمه: روز قیامت چگونه طاقت باری را داری که از سنگینی گناهان بزرگ مانند کوهی عظیم است؟

در این بیت با یادآوری روز قیامت که روز حسابرسی انسان است و در آن جا همه چیزی از سبک و سنگین حاضر است. با استفاده از استفهام سخت بودن تحمل گناهان را که در بزرگی مانند کوه است، گوشزد می کند که هر کسی باید پاسخ گوی گناهان خود باشد و در آن جا هیچ فریادرسی از نزدیکان و امکانات دنیوی وجود ندارد. با توجه به آن چه گفته شده است می توان نتیجه گرفت که محور اصلی کلام امام (ع) روز معاد، هشدار به بیداری از غفلت و گذرا بودن دنیا است. این بیت اقتباس از قرآن کریم است که می فرماید: «لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ مِنْ أَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ»: تا روز قیامت بار گناهان خود را تمام بردارند، و [نیز] بخشی از بار گناهان کسانی را که ندانسته آنان را گمراه می کنند. (النحل: ۲۵)

همچنین این بیت اقتباس از آیه ۳۱ سوره مبارکه انبیاء است که می فرماید: «وَجَعَلْنَا فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِهِمْ وَ جَعَلْنَا فِيهَا فِجَاجًا سُبُلًا لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ» (الأنبياء: ۳۱): و در زمین، کوه های ثابت و پابرجایی قرار دادیم، مبدا آنها را بلرزاند! و در آن، درّه ها و راه هایی قرار دادیم تا هدایت شوند!

وَ بِالْعَمَلِ الَّذِي يُنْجِي وَيُنْمِي وَ يُوسِعُ لِلْفِرَارِ مِنَ الشُّوَاطِ
(الظاء: ص ۵۱)

ترجمه: و با کار نجات دهنده و پرورش دهنده است که راه گریز از آتش را گسترش می دهد و توسعه می بخشد.

در این جا امام (ع) دوباره به توصیف روز جزا می پردازد که انسان فقط به وسیله عمل (نیک) می تواند از عذاب خداوند (شراره های آتش) در امان باشد. همان طور که مشاهده می کنیم در این بیت با الفاظ قرآنی به تبیین روز قیامت می پردازد: «يُرْسَلُ عَلَيْكُمَا شُوَاظٌ مِنْ نَارٍ وَ نُحَاسٌ فَلَا تَنْتَصِرَانِ»: بر سر شما شراره هایی از [نوع] تفته آهن و مس فرو فرستاده خواهد شد، و [از کسی] یاری نتوانید طلبید. (الرحمن: ۳۵). در این ابیات امام (ع) بیش از هر چیزی روز معاد را مورد تأکید قرار داده، که بر آن است با انداز دادن، انسان ها را به راه درست هدایت کند.

با توجه به بررسی های انجام شده، تکرار اقتباسات واژگانی از مهم ترین ویژگی های زبانی دیوان است که علاوه بر ایجاد ساختار محکم و منظم، در القای محتوای کلام به مخاطب نقش اساسی داشته است و تکرار این اقتباسات علاوه بر تقویت محتوای کلام،

احساسات و ذهنیات امام سجاد(ع) را بازتاب داده و موجب برجسته‌سازی مفاهیم و تصویرگری خلاقانه در اشعار شده است.

از آن جایی که امام(ع) بر آن است مردم خیانت کار که در خواب غفلت فرورفته بیدار سازد و کلام نیاز به قاطعیت و استواری دارد؛ لذا بهترین سبک کلامی که بیشترین تأثیر بر مخاطب داشته، از قرآن کریم اقتباس نموده که سبک شخصی ایشان را در این اشعار شکل می‌دهد.

۴-۱-۱. اقتباس ترکیبی

در این قسمت که آن را زیرمجموعه اقتباس واژگانی قرار داده‌ایم امام سجاد(ع) واژگان را در ترکیبی قرآنی مانند (صفت و موصوف، مضاف و مضاف‌الیه، مبتدا و خبر، جار و مجرور...) به کار گرفته است که در ادامه به نمونه‌هایی از آن‌ها اشاره می‌کنیم:

هَمِ الْعُرْوَةُ الْوُثْقَى وَهُمْ مَعْدِنُ التَّقَى وَ خَيْرُ حِبَالِ الْعَالَمِينَ وَثِقُهَا

(الالف: ص ۲۴)

ترجمه: خاندان امام سجاد (ع)، دستاویز استوار، اساس پرهیزکاری، بهترین و محکم‌ترین ریسمان عالمند.

در ابیات این قصیده امام(ع) به توصیف حال خود بعد از شهادت پدر و هفده نفر دیگر از خانواده‌اش می‌پردازد و در جواب این که گریه و اندوهت پایانی ندارد، فرمودند: حضرت یعقوب(ع) پیامبر خدا با این که دوازده فرزند داشت یکی از آن‌ها ناپدید شد از حزن و گریه بر او چشمش نابینا و پشتش خم شد حالا من مرگ پدر و هفده نفر از اعضای خانواده‌ام را دیده‌ام چگونه اندوهم پایان داشته باشد؟ (أحمد العطية، ۲۰۰۲: ۲۳)

بعد از فاجعه کربلا زندگی جز بر غم و اندوهش نمی‌افزاید؛ زیرا در قلبش اندوهی است که قابل تحمل نیست. تا این که در بیت آخر با اقتباس از قرآن کریم و استفاده از تشبیه بلیغ یعنی خاندان پیامبر(ص) را به دستاویزی محکم تشبیه نموده که وجه شبه آن غیرقابل گسستن بودن است، توانسته در قالب تصویر ادبی، استواری حق را در خاندان پیامبر(ص) برای مخاطب مجسم نماید. آن جایی که می‌فرماید: «مَنْ يَكْفُرُ بِالطَّاعُوتِ وَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ فَقَدْ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى لِأَنْفِصَامِ لَهَا وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ»: پس هر کس که به طاغوت کفر ورزد و به خدای ایمان آورد، به چنان رشته استواری چنگ زده که گسستش نباشد. خدا شنوا و داناست (البقرة: ۲۵۶). «وَ مَنْ يُسَلِّمْ وَجْهَهُ

إِلَى اللَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ وَإِلَى اللَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ: هر که روی خویش به خدا کند و نیکوکار باشد هرآینه به دستگیره استواری چنگ زده است، و پایان همه کارها به سوی خداست. (لقمان: ۲۲)

عَظِيمٍ هَوْلًا وَالنَّاسُ فِيهِ حَيَارَىٰ مِثْلَ مَبْثُوثِ الْفَرَّاشِ
(الشین: ص ۴۶)

ترجمه: هولناکی آن روز بسیار عظیم و بزرگ است و مردم در آن مانند پروانه‌های پراکنده سرگردانند.

ابیات این قصیده در مورد روز معاد و برپایی قیامت است که در آن جا همه خوبی‌ها و بدی‌ها آشکار است. با یادآوری این که انسان در آن روز مثل پروانه سرگردان است، از طلب خواسته‌های دنیوی برحذرش می‌دارد که بازتابی روشن از قرآن کریم است که می‌فرماید: «يَوْمَ يَكُونُ النَّاسُ كَالْفَرَاشِ الْمَبْثُوثِ»: (روزی که مردم چون پروانه‌های پراکنده گردند). (القارعة: ۴)

إِذَا كَانَ هَذَا نَهْجٌ مَنْ كَانَ قَبْلَنَا فَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِمْ نَتَلَخَّقُ
وَلَا حَمَلَتْهُمْ حِينَ وَلُوا بِجَمْعِهِمْ نَجْبَاتِهِمْ وَالصَّافِنَاتُ السَّوَابِقُ
(القاف: ص ۵۸)

ترجمه: اگر این روش و مسلک کسانی است که قبل از ما زیسته‌اند پس ما هم در پی آن‌ها خواهیم رفت و به آن‌ها خواهیم پیوست. اگر این روش و مسلک کسانی است که قبلاً هنگامی که با گروهشان روی برگرداندند، شتران نجیب و اسبان تندروی پیشی‌گیرنده آن‌ها را حمل نکند.

در واقع این قصیده طولانی در مورد غفلت انسان و پند گرفتن از ناپایداری دنیا است؛ زیرا هرکسی پیش از ما طعم مرگ را چشیده است و این دردی است که شفایی ندارد. پس هر کس در دنیا اعمالش نیکو باشد، رستگار و پیروز است و هرکس اعمالش ناپسند، نابود می‌شود و این راه کسانی بوده که قبل از ما بوده‌اند و ما نیز به آن‌ها می‌پیوندیم. دگرگونی‌ها و حوادث روزگار آن‌ها را نابود کرد و باغ‌ها و دارایی‌هایشان و مرکب‌های خوب آن‌ها (برای حمل و جابه‌جایی) به آن‌ها سودی نبخشید.

مصراع دوم از بیت اول اقتباس از این آیه‌ی مبارکه است: «فَهَمُّ عَلَىٰ آثَارِهِمْ يُهْرَعُونَ: «پس ایشان به دنبال آنها می‌شتابند». (الصافات: ۷۰). و نیز در سوره مبارکه زخرف این اصطلاح به کار رفته است: «إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِم مُّهْتَدُونَ»: ما پدران خود را بر آیینی یافتیم و ما [هم با] پیروی از آنان، راه یافتگانیم. (الزخرف: ۲۲).
بیت دوم اقتباس از این آیه‌ی مبارکه است: «إِذْ عَرَضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ الصَّافِنَاتُ الْجِيَادُ»: (هنگامی که [طرف] غروب، اسب‌های اصیل را بر او عرضه کردند). (ص: ۳۱).
إِذَا عَايَنُوا مِن ذِي الْجَلَالِ إِقْتِدَارَهُ وَذُو قُوَّةٍ قَدْ كَانَ قَدِمًا يُدَاقِقُ
(القاف: ص ۶۱)

ترجمه: آن هنگام که اقتدار خداوند پر عظمت و قدرتمند را که از گذشته به دقت و سواس نظاره‌گر بوده است، با چشمان خود ببینند.
امام سجاد(ع) در ادامه این قصیده (با قافیه قاف) پشیمانی کسانی را که غفلت کرده و به دنیا مغرور شده‌اند، توصیف می‌کند؛ زیرا قدرت خداوند را در محاسبه همه‌ی اعمالش از اول زندگی تا آخرش می‌بیند. این اقتباس از قرآن کریم است که می‌فرماید: «تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذِي الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ» (۷۸) (خجسته باد نام پروردگار شکوهمند و بزرگوارت!) (الرحمن: ۷۸). «و ذِي قُوَّةٍ عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ» (التکویر: ۲۰). (نیرومند [که] پیش خداوند عرش، بلندپایگاه است).

همان طوری که در ابیات بالا مشاهده کردیم؛ اشعار امام(ع) بازتابی واضح از قرآن کریم است که با تکیه به اصطلاحات و مضامین آن با هدفی تعلیمی سعی در هدایت انسان و پند گرفتنش از پیشینیان دارد و بر این تأکید دارد که حرص در دنیا نشانه کم‌خردی و غفلت است.

فَإِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَحِيمٌ وَلِيَّ قَبُولِ تَوْبَةٍ كُلِّ غَاوٍ
(الواو: ص ۷۳)

ترجمه: پس همانا خداوند بسیار توبه‌پذیر و مهربان است و ولی امر پذیرش و قبول توبه‌ی هر گمراهی است.

در این جا با اقتباس از قرآن کریم توبه‌پذیر بودن خداوند را توصیف می‌کند؛ زیرا توبه‌ی هر انسان گمراهی را می‌پذیرد. اقتباس ترکیبی از قرآن کریم است که می‌فرماید: «أُحِبُّ أَنْ أُحَدِّثَكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَحِيمٌ»: (آیا

کسی از شما دوست دارد که گوشت برادر مرده‌اش را بخورد؟ از آن کراهت دارید. [پس] از خدا بترسید، که خدا توبه پذیر مهربان است. (الحجرات: ۱۲)

۴-۲. اقتباس استنباطی

پراهمیت‌ترین گونه اقتباس همین نوع است. در گونه‌های پیشین اقتباس، محوریت کم و بیش با لفظ اقتباس است، نویسنده اما در این جا با الهام گرفتن از یک آیه قرآنی و پس از دریافت و درک مضمون، آن را به حکم ذوق و قریحه خود بیان می‌کند؛ به گونه‌ای که خواننده حضور لفظی محسوس یا ذکر صریح از قرآن نمی‌بیند. به دیگر سخن این اقتباس را می‌توان اقتباسی معنایی دانست و نظر به محوریت ایده و اندیشه قرآنی در این نوع از اقتباس، تابع شکل و قاعده‌ای خاص نیست، همچنین تشخیص و کشف آن دشوارتر از دیگر گونه‌ها بوده و اشراف به معانی قرآنی را می‌طلبد؛ چون نشانه‌های متن اصلی در کشاکش ظهور و خفا و طلوع و محاق است (عباس‌زاده، ۱۳۸۹: ۱۴). در این جا شواهدی از اقتباس استنباطی امام سجاد(ع) از قرآن کریم بیان خواهد گردید:

تَبَارَكَ ذُو الْعَلَاءِ وَالْكَبْرِيَاءِ تَفَرَّدَ بِالْجَلَالِ وَبِالْبِقَاءِ
(الالف: ص ۱۷)

ترجمه: خداوند بلندمرتبه و با عظمت خجسته باد آن خدایی که با عظمت و جاودانگی خویش یگانه گشت.

امام سجاد(ع) اشعار دیوان را با حمد بزرگی و یگانگی خدا شروع می‌کند که در بزرگی و ماندگاری یکتاست. این بیت بازتابی از قرآن کریم است که می‌فرماید: «تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»: بزرگوار [و خجسته] است آنکه فرمانروایی به دست اوست و او بر هر چیزی تواناست. (الملک: ۱)

هُوَ الْيَوْمَ الَّذِي لَأَوْدٌ فِيهِ وَلَا نَسَبٌ وَلَا أَحَدٌ يُوَاسِي
(السين: ص ۴۵)

ترجمه: آن روزی است که هیچ دوستی‌ای و خویشاوندی‌ای در آن نیست و هیچ هم‌درد و تسلا بخشی وجود ندارد.

بیت در مورد برپایی قیامت است که کسی به جای کسی پاداش یا عذاب داده نمی‌شود؛ زیرا در آخرت هر کسی بار خودش را بر دوش می‌کشد و هیچ کس به درد

دیگری توجه نمی‌کند و لازم به ذکر است این بیت را امام(ع) در جواب طاووس یمانی سروده است که از خشیت خدا می‌گریست «و گفت: شما سه امتیاز دارید که امید است شما را از ترس و بیم ایمن دارند یکی شما پسر پیغمبر خدایید، دوم آن‌که از شفاعت جدتان برخوردارید و سوم رحمت پروردگار شامل حال شماست. امام(ع) فرمودند: ای طاووس اما این‌که من پسر پیامبر خدایم مرا ایمن نمی‌دارد؛ زیرا که من این سخن حق تعالی را شنیده‌ام که می‌فرماید: فلا انساب بینهم یومئذ و لایتسائلون { مؤمنون: ۱۰۱}:

(آنگاه که در صور قیامت دمیده شود) دیگر خویشاوندی در میان نماند و کسی از حال کسی نپرسد» (قرشی، ۱۳۷۲: ۳۶۲). و بازتابی از قرآن کریم است که می‌فرماید:

«لَنْ تَنْفَعَكُمْ أَرْحَامُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَفْصِلُ بَيْنَكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ»:

روز قیامت نه خویشان شما و نه فرزندان‌تان هرگز به شما سود نمی‌رسانند. [خدا] میان‌تان فیصله می‌دهد، و خدا به آنچه انجام می‌دهید بیناست. (الممتحنة: ۳)

این مضمون همچنین بازتاب آیه‌ای از سوره مبارکه الانعام، است: «وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى» (هیچ کس بار گناه دیگری را بر دوش نمی‌گیرد). (الانعام: ۱۶۴)

كَذَاكَ اتِّفَائِي وَاحِدًا بَعْدَ وَاحِدٍ وَتَطْرُقُنَا بِالْحَادِثَاتِ الطَّوَارِقُ
فَكُلُّ ابْنِ أُنْثَى هَالِكٍ وَابْنُ هَالِكٍ لِمَنْ ضَمَّتْهَا غَرْبَهَا وَالْمَشَارِقُ

(القاف: ص ۵۷)

ترجمه: مصیبت‌ها و بلایا با حادثه‌ها یکی پس از دیگری به سراغمان می‌آیند و این چنین به عدم می‌پیوندیم. هر انسانی نابود می‌شود و خود او نیز فرزند کسی است فنا شدنی. این قاعده شامل همه‌ی کسانی است که غرب و شرق زمین آن‌ها را در برگرفته است.

این چنین یکی بعد از دیگری می‌میریم و حوادث ناگوار روزگار بر ما فرو می‌ریزد و هر انسانی از شرق و غرب طعم مرگ را می‌چشد؛ بنابراین هر انسانی مرگ را می‌چشد و نجاتی از آن ندارد. اقتباس از قرآن کریم است که می‌فرماید: «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ ثُمَّ إِلَيْنَا تُرْجَعُونَ»: (هر نفسی چشنده مرگ است، آن گاه به سوی ما بازگردانیده خواهید شد). (العنكبوت: ۵۷) «و كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ»: (هر چه بر [زمین] است فانی‌شونده است).

(الرحمن: ۲۶-۲۷)

هِنَالِكَ تَتَلَوُ كُلُّ نَفْسٍ كِتَابَهَا فَيُظْفَرُ دُوْ عَدْلٍ وَيُرْسَبُ فَاسِيقُ

(القاف: ۶۲)

ترجمه: آن جاست که هر کس کارنامه‌ی اعمالش را می‌خواند؛ بنابراین شخص با عدالت پیروز، و انسان فاسق مردود می‌شود.

این بیت توصیف‌نامه‌ی اعمال انسان است که هر آن‌چه از ثواب و گناه در آن انجام داده، حاضر می‌یابد. انسان‌های عادل رستگار و ظالمان مردودند که بازتابی از مضمون قرآن کریم است که می‌فرماید: «وَمَا تَكُونُ فِي شَأْنٍ وَمَا تَتْلُوا مِنْهُ مِنْ قُرْآنٍ وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ وَمَا يَعْزُبُ عَنْ رَبِّكَ مِنْ مِثْقَالِ ذَرَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ وَلَا أَصْغَرَ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْبَرَ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ» (و در هیچ کاری نباشی و از سوی او [خدا] هیچ [آیه‌ای] از قرآن نخوانی و هیچ کاری نکنید، مگر اینکه ما بر شما گواه باشیم آن گاه که بدان مبادرت می‌ورزید. و هم وزن ذره‌ای، نه در زمین و نه در آسمان از پروردگار تو پنهان نیست، و نه کوچکتر و نه بزرگتر از آن چیزی نیست، مگر اینکه در کتابی روشن [درج شده] است). (یونس: ۶۱)

يَا مَنْ يُجِيبُ دَعَا الْمُضْطَرِّ فِي الظُّلْمِ يَا كَاشِفَ الضَّرِّ وَ البَلْوَى مَعَ السُّقْمِ

(المیم: ۶۸)

ترجمه: ای کسی که دعای درمانده در تاریکی‌ها را اجابت می‌کنی! ای کسی که زیان و بلای همراه با بیماری را برطرف می‌سازی!

امام سجاد(ع) قصیده‌های پایانی این دیوان را به صورت دعایی به پایان می‌رساند و با اعتقاد به این که خداوند تنها مرجع اجابت هر حاجت و نیازی، و برطرف‌کننده اندوه و بیماری و بخشش گناهان است می‌فرماید: ای کسی که دعای درماندگان را در تاریکی شب اجابت می‌کنی و ای برطرف‌کننده‌ی ضرر و گرفتاری‌ها و بیماری‌ها. در این دعاها با تاثیرپذیری از مضمون قرآنی و با استفاده از اسلوب ندا، خواسته‌های خود را به درگاه خداوند بیان می‌کند.

«أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَا وَ يَكْشِفُ السُّوءَ وَ يَجْعَلُكُمْ خُلَفَاءَ الْأَرْضِ أَلِلَّهِ مَعَ اللَّهِ قَلِيلًا مَا تَدْكُرُونَ». (یا [کیست] آن کس که درمانده را- چون وی را بخواند- اجابت می‌کند، و گرفتاری را برطرف می‌گرداند، و شما را جانشینان این زمین قرار می‌دهد؟ آیا معبودی با خداست؟ چه کم پند می‌پذیرید). (النمل: ۶۲)

یکی از نکات قابل توجه در دیوان، کاربرد ساختار خاصی است از مسائل دینی، روز قیامت، پاداش و جزا اعمال نیک انسان، عواقب فاسقان و عهدشکنان و... سخن می‌گوید که همگی قالب مضامین و سبکی قرآنی بیان فرمودند. بنابراین این مفاهیم تداعی احوال

درونی امام(ع) و بیان‌گر غم و اندوه بی‌نهایت ایشان بعد از عاشورا است که ایشان با تکرار این مفاهیم در دیوان سعی بر انتقال اهداف و تفکرات عاشوا دارد؛ لذا بر آن است با تکرار افکار خویش در قالب اقتباسات قرآنی ذهنیات خویش را به مخاطب منتقل نماید؛ زیرا «با تلقین و تکرار، نه تنها می‌توان عواطف لطیف و زودگذر، بلکه اعتقادات دیرپای مقاوم را در ذهن‌ها رسوخ داد و تثبیت کرد». (متحدین، ۱۳۵۴: ۵۰۹)

نتایج

بعد از بررسی‌های که در خلال این جستار انجام شد، اشعار منسوب به امام سجاد(ع) یکی از شاهکارهای ادبی است که بی‌شک دلالت بر بلاغت و مستحکم بودن سبک امام(ع) دارد، از مهم‌ترین این نتایج می‌توان به نمونه‌های زیر اشاره کرد:

در پاسخ به سؤال اول پژوهش باید گفت که غالب مضامین که در این اشعار بیان شده؛ تصویر واقعه کربلا و سختی‌ها خاندان پاک پیامبر(ص)، غم و اندوه امام(ع) در فراق شهداء، برپایی روز قیامت، شکوه از کوفیان، عدالت خداوند، پند گرفتن از گذشتگان، غفلت انسان‌ها، ناپایداری و بی‌وفایی روزگار، حتمیت مرگ برای همگان و توبه‌پذیری خداوند، گوشزد کردن ظلم یزیدیان است. در واقع امام(ع) به دلیل خفقان سیاسی آن زمان هر آن‌چه را که نتوانسته به طور مستقیم بیان کند در قالب اشعار و ادعیه نگاشته است؛ بنابراین این اشعار تصویری از زندگی اجتماعی، سیاسی و اعتقادی عصر است که در سبکی قرآنی و هدفی اجتماعی، سیاسی و تعلیمی سروده شده است.

در پاسخ به سؤال دوم، پژوهش حاضر حاکی از آن است که امام سجاد(ع) به دو صورت واژگانی و مضمونی از قرآن کریم متأثر شده است. این وام‌گیری آگاهانه و به صورت مستقیم است. وام‌گیری‌های امام(ع) از قرآن کریم نقش اساسی در تبیین افکار و اعتقاداتش و اوضاع زمانه دارد. در واقع ایشان در اشعار خود آگاهانه و به وفور از الفاظ و مضمون‌های قرآنی استفاده نموده است؛ بنابراین امام سجاد(ع) در دیوان با بهره‌مندی از قرآن کریم بیان‌کننده مبانی اسلامی و اخلاقی، سیاسی و اجتماعی و دعایی در قالب اشعار حکمت‌آمیز و امیدوارکننده و ترساننده از روز قیامت است که سعی در هدایت و نشان دادن زندگی جاویدان به انسان دارد. دیوان نقش اساسی در جاودانگی واقعه عاشورا و برملا کردن چهره‌ی یزیدیان دارد. با خواندن اشعار به خوبی تأثیر سبک قرآنی

بر زیبایی ادبی قصاید کاملاً مشهود است؛ به طوری که این ساختار قرآنی در دیوان امام(ع) سبک شخصی ایشان را شکل داده است.

یادداشت‌ها

۱. نسخه‌ای که براساس آن پژوهش حاضر نگاشته شده است به کوشش ماجد بن أحمد العطیه گردآوری و در مؤسسه النور للمطبوعات بیروت به چاپ رسیده است. دلیل انتخاب دیوان این است که تلفیقی از چند نسخه مختلف در مورد اشعار منسوب به امام سجاد(ع) است. با قافیه همزه شروع و با قافیه یاء تمام می‌شود.
۲. در این مقاله، برای احتراز از تکرار، از نام دیوان امام سجاد(ع) صرف نظر کرده‌ایم و حرف قافیه علامت اختصاری برای دیوان است.

منابع

قرآن کریم

- ۱- ابن فارس، احمد بن فارس(۱۴۰۴ق)، معجم مقاییس اللغة، تحقیق و تصحیح عبدالسلام محمد هارون، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ۲- افخمی عقدا، رضا؛ محبوبه زارع مهرجردی و وصال میمنندی(۱۳۹۲)، مضامین مشترک انسان‌شناسی در صحیفه سجادیة و اشعار منسوب به امام سجاد(ع)، ادب عربی، شماره ۱، سال ۵، ۱۳۹۲، صص: ۲۰-۳۶.
- ۳- آلن، گراهام (۱۳۸۰هـ.ش)، بینامتنیت، ترجمه: پیام یزدان‌جو، تهران: نشر مرکز.
- ۴- بستانی، محمود(۱۳۸۱)، مختصر تاریخ الأدب العربی فی ضوء المنهج الاسلامی، تهران: سمت.
- ۵- جرجانی، علی بن محمد (۱۳۲۱)، التعریفات، مصر: مطبعة الحمیدية.
- ۶- راستگو، سید محمد(۱۳۷۶)، تجلی قرآن و حدیث در شعر فارسی؛ سمت، تهران ۱۳۷۶.
- ۷- شریف قرشی، باقر (۱۳۷۲)، تحلیلی از زندگانی امام سجاد علیه السلام، ج ۱، تر: محمدرضا عطائی، کنگره جهانی حضرت رضا(ع).
- ۸- شهیدی، سیدجعفر(۱۳۶۵)، زندگانی علی بن الحسین، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ اول.
- ۹- عباس‌زاده، حمید(۱۳۸۹)، اقتباس‌های قرآنی در نهج البلاغه، فصلنامه مطالعات تفسیری، سال یکم، شماره ۱، بهار ۱۳۸۹، صص ۱۸-۱.

- ۱۰- علی بن حسین (۲۰۰۲)، **دیوان امام سجاد(ع)**، تحقیق: ماجد بن أحمد العطیة، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- ۱۱- علی نجفی ایوکی و فاطمه یگانه (۱۳۹۰)، **أشکال التناص الدینی فی شعر خلیل حاوی**، مجلة دراسات فی اللغة العربیة و آدابها، فصیلة محكمة، العدد السادس، صیف ۱۳۹۰، صص ۱۴۰-۱۷۰.
- ۱۲- غباری، عوض (۲۰۰۳)، **دراسات فی أدب مصر الاسلامیة**، القاهرة: دار الثقافة العربیة.
- ۱۳- فولادوند، محمد مهدی (۱۴۱۵)، **ترجمه قرآن** (فولادوند)، ناشر: دار القرآن الکریم (دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی)، مکان چاپ: تهران، نوبت چاپ: اول. تحقیق: هیئت علمی دارالقرآن الکریم (دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی).
- ۱۴- متحدین، ژاله (۱۳۵۴.ه.ش)، **تکرار، ارزش صوتی و بلاغی آن**، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، سال ۱۱، شماره‌ی ۵، صص ۱۳۱-۱۴۶.
- ۱۵- محمد فارس سلیمان، عبدالمنعم (۲۰۰۵)، **مظاهر التناص الدینی فی شعر أحمد مطر**، فلسطین: جامعة النجاح الوطنی.
- ۱۶- مختاری، قاسم (۱۳۸۰)، **سبک شعر متعهد شیعی و مقایسه آن با سبک شعری دیگر فرقه‌ها**، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، دوره ۴۶-۴۷، شماره ۱۵۸-۱۵۹.
- ۱۷- مفتاح، محمد (۱۹۸۵)، **تحلیل الخطاب الشعری**، بیروت: دار التنویر للنشر و للطباعة.
- ۱۸- نامور مطلق، بهمن (۱۳۹۰)، **درآمدی بر بینامتنیت: نظریه‌ها و کاربردها**، شماره ۱ از مجموعه نظریه‌ها و نقدهای ادبی و هنری، تهران: سخن.
- ۱۹- الهاشمی، السید احمد (بی‌تا)، **جواهر البلاغه فی المعانی و البیان و البدیع**، ضبط و تدقیق و توثیق یوسف الصمیلی، بیروت: المكتبة العصریة.

Quranic Adaptations in the Poetry Attributed to Imam Sajjad [PBUH]

Shahryar Hemati ^۱

Noureddin Parvin ^۲

Mehdi Hajian ^۳

Abstract

The Holy Quran has had a significant role in the richness of the Arabic literature in a way that it would have been difficult to fully understand Arabic texts if there had been no familiarity with the Holy Quran. Since the infallible Imams [PBUH] were completely familiar with the Quran, this knowledge had an essential role in their literary works. After the Karbala tragic incident, Imam Sajjad [PBUH] composed different types of poetry for different occasions, expressing different emotions concerning the tragic event in Karbala, and highlighting the wrongs committed against the Household of the Holy messenger [PBUH]. His poetry was inspired by the Holy Quran, and the poems vividly described the punishment awaiting for the wrong-doers in a powerful style reminiscent of the Quran. In a descriptive manner, and using a content analysis approach, and relying on the Holy Quran as the frame of reference, the present study deals with the literary aesthetics of the Divan attributed to Imam Sajjad [PBUH]. Results indicate that the dominant themes of the poems reflect the imagery of Karbala tragic incidents, the sufferings of the purified Household of the Holy Messenger [PBUH], the sad experiences of the Imam when he was bidding farewell to the Martyrs, the imagery of the Resurrection Day, the injustice of Kufa, God's Justice, the tyranny of Yazid's men and so forth.

Keywords: Quranic adaptations, Imam Sajjad [PBUH] the Divan of poems attributed to Imam Sajjad [PBUH].

^۱. Associate professor, Razi University of Kermanshah, Sh.hemati@yahoo.com

^۲. Teacher in Razi University of Kermanshah, norudin.parvin@yahoo.com

^۳. Ph.D Student of Theology, Islamic Azad University Branch of Central Tehran, m.hajian@yahoo.com